

DĖL LIETUVIŲ KALBOS VEIKSMAŽODŽIO MORFOLOGINIŲ KATEGORIJŲ

Lietuvių kalbos veiksmažodžio sistema pastaraisiais dešimtmečiais tyrinėjama labai intensyviai. Be disertacinių darbų apie veikslus (L. Dambriūno, E. Galnaitytės, A. Paulauskienės), nuosakas (P. Gailiūno), rūšį (E. Geniušienės), tranzityvumą (A. Jakulienės, R. Venckutės, S. Krinickaitės) ir didelių veiksmažodžio skyrių naujose gramatikose, pasirodė daug turiningų straipsnių, kuriuose įvairiais atžvilgiais nagrinėjamos minėtos veiksmažodžio kategorijos. Specialiai joms skirta teorinė A. Paulauskienės monografija¹, ne tik apibendrinanti ligšiolinę tyrinėjimo patirtį, bet ir pasižyminti savitu požiūriu į veiksmažodžio kategorijų formas bei reikšmės ypatybes. Vis dėlto dar per anksti būtų teigti, kad visi svarbiausieji šios srities dalykai jau būtų paaiškėję. Iš diskusijos dėl veiksmažodžio veiklo, asmens, nuosakos, rūšies „Baltisticoje“ ir „Kalbotyroje“ matyti, kad šių kategorijų vidinė struktūra ir vieta lietuvių kalbos gramatinėje sistemoje tebėra problematiška. Svyruojama ir dėl jų išskyrimo bei skaičiaus. Pavyzdžiui, MA „Lietuvių kalbos gramatikoje“ veiksmažodžio gramatinėmis kategorijomis laikoma veikslas (su tam tikromis išlygomis, kaip leksinė-gramatinė kategorija), rūšis, nuosaka, laikas, asmuo, skaičius². Universitetinio morfologijos kurso³ veiksmažodžio skyriuje tranzityvumas, rūšis ir veikslas prie gramatinių kategorijų neskiriama, bet prie jų pateikiami sangražiniai veiksmažodžiai. Tos pačios autorės jau minėtoje monografijoje tranzityvumas, rūšis ir veikslas laikomi gramatinėmis kategorijomis, o sangražiniai veiksmažodžiai visai pagrįstai aptariami prie tranzityvumo raiškos. Kalbamuose darbuose iškelti keli gramatinių kategorijų skyrimo kriterijai (semantinis, morfologinis, sintaksinis, darybinis), tačiau jų hierarchija aiškiai neapibrėžta. Tad ir nenuostabu, kad svyruojama, atiduodant pirmenybę tai vienam, tai kitam. Tuo tarpu su veiksmažodžio gramatinėmis kategorijomis susiduriame kone kiekviename sinchroniniame ar diachroniniame kalbotyros darbe, ir aiškus požiūris čia tikrai būtinas. Tokiomis aplinkybėmis gal ir ver-

¹ Paulauskienė A. Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos. — V., 1979 (toliau — Gr. kat.).

² Lietuvių kalbos gramatika. — V., 1971, t. 2 (toliau — LKG).

³ Jakaitienė E., Laigonaitė A., Paulauskienė A. Lietuvių kalbos morfologija. — V., 1976 (toliau — LKM).

ta dar syki pasiaiškinti bendriausius lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijų skyrimo ir jų vidinės struktūros klausimus.

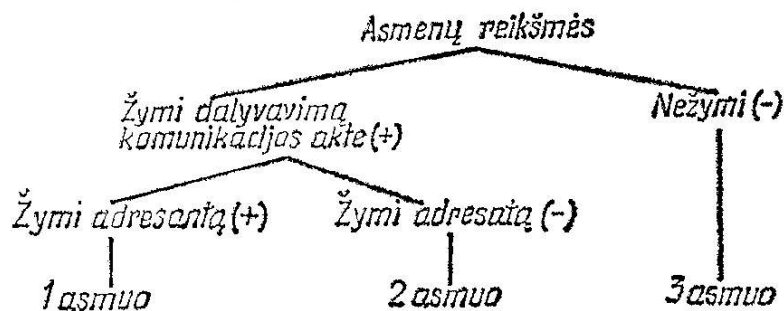
Pažiūros į veiksmažodžio gramatines kategorijas visų pirma skiriasi dėl to, kad nevienodai suprantama pati *gramatikos*, *gramatinės formos* bei *gramatinės reikšmės* terminų apimtis. Vieni žodžių darybą ir apibendrintas žodžių leksines reikšmes laiko gramatikos objektu, kiti į gramatiką traukia tik morfologiją ir sintaksę (kartais ir fonologiją). Jau vien dėl to yra buvę nelabai vaisingų diskusijų, pavyzdžiui, ar lietuvių kalbos veiksmažodžių veikslai yra gramatinė, ar leksinė-gramatinė, ar leksinė bei darybos kategorija. Nepanašu, kad mūsų ir kaimynų kraštų kalbininkai greitu laiku susitartų dėl *gramatikos* ir *gramatinės kategorijos* terminų apimties, juoba kad kai kas gramatine kategorija dabar vadina vos ne kiekvieną apibendrintą kalbos reiškinį grupę ar klasę. Kiek labiau apibrėžtas morfologijos objektas, kuriuo daugumas (nors irgi ne visi) laiko žodžių formas. Tad norėdami nors kiek išvengti terminologinių ir klasifikacinių keblumų, trukdančių žengti jau pirmąjį žingsnį, toliau kalbėsime ne apie gramatines, bet apie morfologines kategorijas. Sakysime, kad morfologinę kategoriją sudaro sistema žodžio morfologinių formų, susidedanti bent iš dviejų grupių, supriešintų pagal bendriausias reikšmes arba apibendrintus vartosenos tipus⁴.

Taip žiūrint į morfologinę kategoriją galima iš karto atsakyti į klausimą dėl veiksmažodžių veikslų ir tranzityvumo. Visi tyrinėtojai sutinka, kad eigos ar įvykio veikslų reikšmės lietuvių kalboje žymimos ne žodžio morfologinių formų grupėmis (paradigmomis), o žodžių darybos priemonėmis: priešdėliais bei darybos priesagomis. Paėmę kurį nors nepriešdėlinį proceso reikšmės veiksmažodį, aiškiai matome, kad jis gali sudaryti veikslą priešpriešą ne kuriam vienam, bet keliems priešdėliniams veiksmažodžiams, žymintiems veiksmą kaip baigtą visumą, bet kartu nusakantiems ir jo skirtingą pobūdį, plg.: *rūgti: surūgti, išrūgti, įrūgti, parūgti, perrūgti, prarūgti; šalti: išalti, nušalti, pašalti, peršalti, sušalti; bandyti: išbandyti, pabandyti, perbandyti* ir t. t. Net ir tais pavieniais atvejais, kai turime binarines priešpriešas (pvz.: *vykdyti: įvykdyti*), jas neabejotinai sudaro ne to paties žodžio morfologinės formos, bet skirtingos leksemos. Žodžių darybos priemonėmis reiškiami ir tranzityvinių: intranzityvinių veiksmažodžių priešprieša, kurios nariai – atskiros leksemos – skiriasi darybos priesagomis, sangražos afiksu, kartais ir balsių kaita. Taigi nei veikslų, nei tranzityvumo negalime laikyti morfologinėmis lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijomis.

⁴ Panašiai morfologinė kategorija apibrėžiama daugelio tyrinėtojų, plg. Гухман М. М. Грамматическая категория и структура парадигм. — В кн.: Исследования по общей теории грамматики. М., 1968 (toliau — Иссл.), с. 123—124; Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл. — Л., 1978, с. 142; Русская грамматика. — М., 1980, т. 1, с. 455.

Dėl veiksmažodžio asmens, skaičiaus, laiko ir nuosakos morfologinio pobūdžio neabejojama; svarstyti šių kategorijų skyrimo kriterijai bei vidinė struktūra, kurią toliau pabandydysime aptarti gramatinių opozicijų teorijos⁵ požiūriu.

Metodiškai ir nuosekliai ištyręs lietuvių kalbos veiksmažodžio asmenų formas bei reikšmes, A. Žulys⁶ nustatė, kad asmenuojamosios veiksmažodžio formos sudaro du poklasius: vienam iš jų priklauso 1 ir 2 asmenų formos, o kitam – ta forma su grynu kamiengaliu, kuri iki šiol vadinama 3 asmeniu. Tyrimo išvada, kad „lietuvių kalboje yra dvinarė kaitybinė asmens (komunikacijos akto dalyvio) nurodymo-nenurodymo kategorija“⁷, yra autoriaus gerai pagrįsta ir iš esmės sutampa su R. Jakobsono ir E. Benveniste'o pažiūromis į asmenų tarpusavio santykius⁸. Tačiau vadinti tą bendresnę kategoriją (pasak E. Benveniste'o – „*corrélacion de personalité*“) asmeniu autorius nepanorėjo ir nusprendė, kad lietuvių kalboje „trečiojo asmens nėra“. Ši smagi formuluotė ir sukėlė visai suprantamų prieštaravimų⁹. Sutikti su ja reikėtų tuo atveju, jei asmens kategorijai priskirtume tik formas, reiškiančias komunikacijos akto dalyvius. Tačiau taip siaurinti asmens kategoriją ir greta jos įsivesti dar naują, bendresnę, neatrodo būtina. Tarkime, kad asmens kategoriją sudaro sistema veiksmažodžio formų, supriešintų pagal veiksmo santykį su komunikacijos akto dalyviais kalbėtojo požiūriu. 1 ir 2 asmens formos, žyminčios komunikacijos akto dalyvius, drauge sudaro priešpriešą jų nežyminčioms 3 asmens formoms. Žemesnėje skirstymo pakopoje – pagal komunikacijos akto dalyvių pobūdį – atsiduria 1 asmens priešprieša 2 asmeniui. Tuo atveju asmens kategorijos vidinę struktūrą galėtume pavaizduoti tokia schema:

⁵ Plg. Jakobson R. Zur Struktur des russischen Verbums. – In: Charisteria Guilhelmo Mathesio. Praha, 1932 (=Selected Writings. – The Hague–Paris, 1971, vol. 2, p. 3–15, toliau – SW); Dokulil M. K otázce morfologických protikladů. – Slovo a slovesnost, 1958, r. 19 (toliau – OMP), s. 81–100; Булыгина Т. В. Грамматические оппозиции (к постановке вопроса). – Иссл., с. 175–231; Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. – М., 1975, с. 212–228.

⁶ Žulys A. Trečiojo asmens nėra. – Kalbotyra, 1974, XXV (1), p. 83–92.

⁷ Ten pat, p. 91.

⁸ Jakobson R. SW, v. 2, p. 9; Benveniste E. Structure des relations de personne dans le verbe. – BSL, 1946, t. 43.

⁹ Paulauskienė A. Gramatinė asmens kategorija ir trečiojo asmens problema. – Baltistica, 1980, XVI (1), p. 45–52; Gr. kat., p. 123 tt.

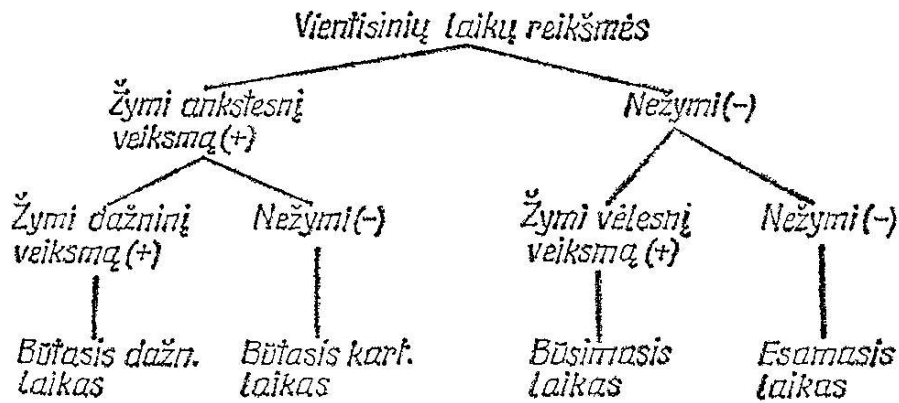
Laikant 3 asmenį nežymėtu pirminės koreliacijos nariu, nesunku paaiškinti tiek specifines jo formos ypatybes (nulinę galūnę), tiek ir jo vartojimą su komunikacijos akto dalyvių nereiškančiais daiktavardžiais, 3 asmens įvardžiais ir beasmeniuose sakiniuose. Skaičiaus kategorijos atžvilgiu 3 asmens formą, be abejo, reikėtų laikyti dvireikšme (ne homonimiška), turinčia nulinę skaičiaus morfemą, ir pripažinti skaičiaus reikšmės neutralizaciją beasmeniuose sakiniuose ir su bevardės giminės įvardžiais.

Laiko kategoriją sudarančių tiesioginės nuosakos veiksmažodžio formų paradigmos supriešintos pagal skirtingą santykį su gramatiniu laiko atskaitos tašku sakinyje (kalbamuuju momentu ar kitų veiksmažodžio formų nusakytu laiku). Nors pagrindiniai to santykio tipai yra trys (vienlaikis, ankstesnis ir vėlesnis veiksmas), čia taip pat galima išžiūrėti kelių pakopų binarines priešpriešas. Imkime pirmiausia vad. vientisines veiksmažodžio formas. Pagal ankstesnio veiksmo reikšmės skiriamąjį požymį būtujų laikų formos sudaro priešpriešą esamojo ir būsimojo laiko formoms, paimtoms kartu. Pastarosios tarp savęs supriešintos vėlesnio veiksmo reikšmės pagrindu. Esamojo laiko formos abiejose pakopose yra nežymėtas koreliacijos narys, todėl dažniausiai reiškia vienlaikiškumą, bet priklausomai nuo situacijos ir konteksto (neutralizacijos pozicijoje) gali atstoti ir būtujų bei būsimojo laiko formas. Tuo paaiškinamas vad. išplėstinis esamasis laikas, praesens historicum, ir dažnas esamojo laiko formų vartojimas apibendrinta ir vėlesnio veiksmo reikšme.

Visai kitu pagrindu – pagal veiksmo kartojimąsi – skiriamas būtasis dažninis laikas nuo būtojo kartinio. Šios priešpriešos skiriamasis požymis priklauso aspekto kategorijai, apibrėžiamai pagal paties komunikuojamo fakto pobūdį¹⁰. Šiuo atveju (o ne tarp priešdėlinių-nepriešdėlinių veiksmažodžių) matome aiškiai morfologinę aspekto (arba veiksmo) priešpriešą. Būtasis dažninis laikas iš tikrųjų yra tam tikras aspektinis būtojo laiko variantas. Jeigu kartinio ir dažninio veiksmo skirtumas būtų panašiai išreikštas ir kitų laikų ar nuosakų formomis, turėtume lietuvių kalboje išskirti morfologinę aspekto kategoriją. Dabar ta kategorija pagal formų apimtį atrodytų gana menka. Tačiau vartojant išgalėjusius būtojo kartinio ir dažninio laikų terminus, o pačias formas paliekant prie kitų laikų, reikėtų neužmiršti, kad jų skirtumas neturi nieko bendra su laiko kategorijai būdingomis reikšmėmis.

¹⁰ Žr. Jakobson R. Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb. – Harvard, 1957 (=SW, vol. 2, p. 134, 137).

Taigi vientisiniai laikai pagal semantinius skiriamuosius požymius supriešinti taip:

Sudėtinių (arba analitinių, perifrastinių) veiksmažodžio laikų formų klausimas seniai svarstomas, bet prie vienos nuomonės kol kas neprieita. Tyrinėtojai, siūlantys atriboti tas formas nuo veiksmažodžio morfologinės sistemos ir laikyti jas sintaksinėmis konstrukcijomis, remiasi šiais svarbiausiais argumentais: 1) vad. analitinės formos yra sudarytos iš atskirų žodžių gramatinių formų, tad negali būti laikomos vieno žodžio formomis; 2) jos nėra aiškiai diferencijuotos nuo sintaksinių konstrukcijų su atitinkamų veiksmažodžių dalyviais¹¹. Abu argumentai svarūs ir atsižvelgti į juos būtina. Ypač pirmąjį iš jų reikėtų laikyti lemiamu, jeigu būtų įmanoma apibrėžti žodį atsiribojant nuo jo reikšmės, o žodžio morfologinę formą sutapatinti su fleksine. Tuo atveju ne tik lietuvių, bet ir anglų, vokiečių ar prancūzų kalbų morfologijoje nebereikėtų kalbėti nei apie pasyvą, nei apie perfektinius laikus; netgi vad. supletyvinės formas (sakysim, *esu* ir *buvau*) sunku būtų identifikuoti kaip to paties žodžio formas. Bet jeigu žodis yra tam tikra formų klasės ir reikšmės vienybė, tai labai svarbu nustatyti, kokie raiškos plano vienetai į tą klasę įeina. Po lietuvių kalbos veiksmažodžio analitinių formų detalių tyrinėjimų¹² visiškai neabejotina, kad jos (kaip ir vokiečių, anglų, prancūzų kalbų) sudaro savitos gramatinės reikšmės kompleksus ir koreliuojamos su fleksinėmis formomis pagal tuos pačius laiko kategorijos semantinius skiriamuosius požymius. Vadinasi, jeigu norime aprašyti visą lietuvių kalbos veiksmažodžio formų ir reikšmių sistemą, turime atskleisti ir vad. analitinių formų koreliaciją su vientisinėmis. Tai galima nuosekliai padaryti tik veiksmažodžio kategorijų rėmuose. Atplėšdami vad. analitines formas nuo veiksmažodžio formų paradigmos ir iškeldami jas į sintaksę, suardytume pačioje kalboje egzistuojančius ryšius.

¹¹ Girdenis A., Žulys V. [Rec.:] Lietuvių kalbos gramatika, V., 1965, t. 1; 1971, t. 2. – Baltistica, 1973, IX(2), p. 208–209; Žulys V. Analitinė (sudurtinė) forma metateoriniu atžvilgiu. – Kn.: Aktualiosios kalbotyros problemos. V., 1979, (toliau – An. f.), p. 104–105.

¹² Daugiausia N. Sližienės darbuose, kurių rezultatai pačios autorės apibendrinti LKG, t. 2., p. 144–178.

Analitinės veiksmažodžio formos lietuvių kalboje (kaip ir daugelyje kitų kalbų) užima ypatingą vietą. Savo sandara tai, be abejo, yra žodžių junginiai, išsiskiriantys iš kitų savita reikšme ir minėta koreliacija su vientisinėmis (fleksinėmis) formomis. Tad visai suprantama, kad jos nėra visur aiškiai diferencijuotos nuo sintaksinių konstrukcijų, neįeinančių į veiksmažodžio paradigmą. Tokių tarpinių grandžių pasitaiko ir kitų gramatikos reiškinių periferijoje, bet jie anaipol nerodo pačių reiškinių neapibrėžtumo.

Pats analitinės formos terminas nėra neprieštaringas, tiktai kito, geresnio, kol kas neturime. Lietuvių kalbos *sudurtines* formas būtų geriau vadinti *sudėtinėmis* (išvengtume analogijos su sudurtiniais žodžiais). Vadinti jas *analitinėmis konstrukcijomis*¹³ neleidžia klasifikacijos logika: tokios konstrukcijos kaip *jis yra dirbęs* skiriasi nuo *jis yra ištvirkęs (piktas)* anaipol ne analitiškumu, ir nėra „sintetinių“ konstrukcijų, su kuriomis jas būtų galima supriešinti. Tuo tarpu tradiciniu *analitinės* (resp. *sudėtinės*) *formos* terminu bent jau nusakome, kuo jos skiriasi nuo sintetinių (fleksinių) formų.

Sudėtiniai atliktiniai laikai sudaro priešpriešą vientisiniams pagal tarpišką santykį su gramatinio laiko atskaitos tašku – per rezultatinę būseną, priskiriamą praeičiai, dabarčiai arba ateičiai¹⁴. Jų nusakomas veiksmas visada esti ankstesnis už kilusią iš jo rezultatinę būseną. Vad. pradėtiniai laikai skiriasi nuo vientisinių visų pirma aspektine veiksmo trukmės reikšme: jie žymi veiksmus, trunkančius ne tik tam tikru praeities ar ateities momentu, bet ir kurį laiką prieš jį. Tuo pagrindu juos imta vartoti pradėtam ir nutrauktam veiksmui reikšti. Tai dar vienas (po būtojo dažninio laiko), nors ne toks ryškus, aspekto morfologizacijos atvejis. Tiek atliktinių, tiek ir pradėtinių laikų pagrindinės reikšmės yra sąlygojamos juos sudarančių dalyvių reikšmių: rezultatinės (būt. k. l. veik.) ir duratyvinės (es. l. veik.). Pagal ankstesnio, vėlesnio ir dažninio veiksmo skiriamuosius požymius sudėtinių laikų formos supriešintos taip pat kaip vientisinių.

Nuosakos kategorijos esmė – veiksmažodžio formomis išreikštas modalumas. Su tuo sutinka visi. Modalumu laikomas kalbėtojo santykis su pasakymo turiniu, dažnai – dar ir pasakymo santykis su tikrove, nors pastarasis kriterijus nėra specifinis (santykį su tikrove reiškia ir laiko bei asmens kategorijos). Čia svarbiausia išsiaiškinti, kokie modaliniai santykiai su pasakymo turiniu laikomi nuosakų skyrimo kriterijumi.

Lietuvių kalbos veiksmažodžio nuosakų opoziciją pastaruoju metu bandyta nustatyti pagal kalbėtojo požiūrį į veiksmo realumą, t. y. pagal tai, ar kalbėtojas konsstatuoja veiksmą kaip realų (tiesioginę nuosaką), ar kaip nerealų (liepiamoji ir ta-

¹³ Žulys V. An. f., p. 105.

¹⁴ Sližienė N. Apie sudurtines atliktines veiksmažodžio laikų ir nuosakų formas lietuvių literatūrinėje kalboje. – LKK, 1964, t. 7, p. 81–93; LKG, 1971, t. 2, p. 150.

riamoji nuosakos)¹⁵. Ši pažiūra kelia nemaža sunkumų. Laikyti minėtą opoziciją privatyvine, o tiesioginę nuosaką – jos žymėtu nariu neleidžia daug platesnė tiesioginės nuosakos vartojimo apimtis ir dažna imperatyvinė, kartais ir potencialinė reikšmė. Laikyti žymėtu nariu (su neigiamu skiriamuoju požymiu) tariamąją bei liepiamąją nuosakas arba pačią opoziciją traktuoti kaip ekvipolentinę labiausiai trukdo ta aplinkybė, kad liepiamajai nuosakai nerealaus veiksmo reikšmė nėra specifinė: šios nuosakos formomis gali būti skatinamas ir realiai vykstantis veiksmas (pvz.: *Taip kalbėk ir toliau! Tebūnie kaip yra!*). Ypatinę liepiamosios nuosakos reikšmę, neleidžiančią jos jungti su tariamąja į vieną grupę, pripažįsta daugelis tyrinėtojų¹⁶, o kai kas dėl to net siūlo liepiamosios nuosakos iš viso nelaikyti nuosaka¹⁷. Aiškia privatyvinę opoziciją veiksmo realumo pagrindu lietuvių kalboje sudaro tik tiesioginė ir tariamoji nuosakos: tariamoji žymi potencialų (t. y. nerealų) veiksmą, o tiesioginė šiuo atžvilgiu yra nežymėta. Matyt, čia turime dviejų pakopų priešpriešas. Pagal valingą kalbėtojo santykį su pasakymo turiniu – imperatyvumą liepiamoji nuosaka supriešina su tariamąja ir tiesiogine drauge, o pastarosios žemesnėje pakopoje supriešintos potencialaus, tariamo veiksmo reikšmės pagrindu. Tuo paaiškinama tiesioginės nuosakos – abiejų priešpriešų nežymėto nario – periferinė vartoseną imperatyvine reikšme (pvz.: *Važiuojam! Tu lauksi manęs čia!*), ypač su afiksu *te-* ir dalelytėmis *te*, *tegu(l)*, pvz.: *teneša*, *te jis neša*, *tegu(l) neša*; *tevažiuos*, *te jis važiuos*, *tegu(l) važiuos*¹⁸.

Problemiškesnė yra netiesioginė nuosaka, prie kurios skiriami veikiamieji dalyviai, einantys asmenuojamų veiksmažodžio formų pozicijoje be pagalbinių veiksmažodžių ir žymintys netiesiogiai patirtus veiksmus. Nei pagal veiksmo realumą, nei pagal imperatyvumą tų dalyvių supriešinti su kitų nuosakų formomis neįmanoma. Jų reikšmė apibrėžiama kitu pagrindu – pagal kalbėtojo požiūrį į pasakymo turinį ryšium su informacijos šaltiniu. Taigi lietuvių kalbos veiksmažodžio sistemoje galima išskirti atskirą akivaizdumo (resp. evidencialumo¹⁹) kategoriją, kurią sudarytų dvi formų grupės: veik. dalyviai, žymintys netiesiogiai patirtą veiksmą (t. y. turin-

¹⁵ Paulauskienė A. Gr. kat., p. 141.

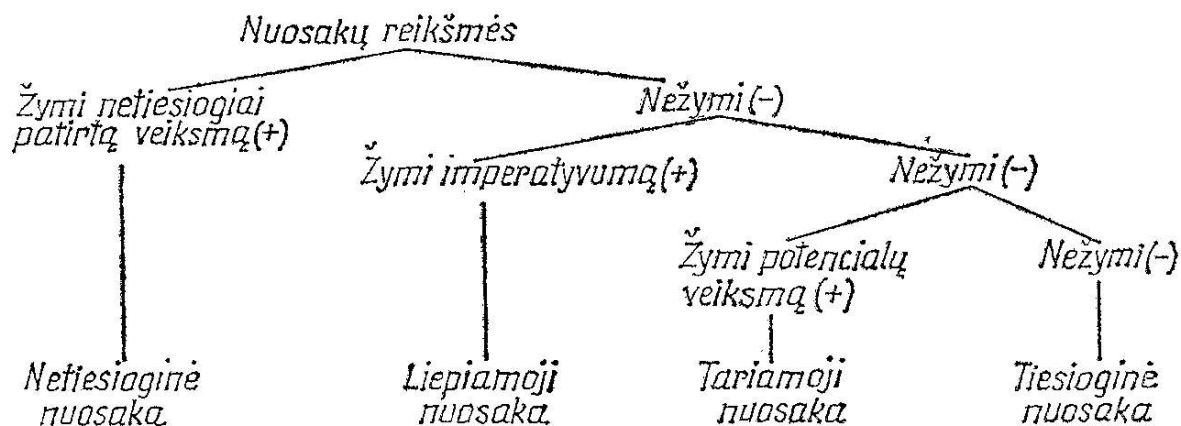
¹⁶ Plg. Dokulil M. K pojetí morfologické kategorie. – Jazykovedný časopis, 1967, t. 18, s. 18; Мучник И. П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. – М., 1971, с. 157–176; past. metu Бондарко А. В. О структуре грамматических категорий. – ВЯ, 1981, № 6, с. 18.

¹⁷ Пазухин Р. Так называемое „повелительное наклонение“. – In: Studia Rossica Posnaniensia, 1975, t. 6, s. 94 tt.

¹⁸ Apie tai, kad čia turime tiesioginę, o ne vad. geidžiamąją nuosaką, žr. aut. Netiesioginės nuosakos (modus relativus) paplitimas ir kilmės problema (toliau – Net. nuos.). – LKK, 1977, t. 17, p. 8; Paulauskienė A. Gr. kat., p. 158–165. Liepiamosios nuosakos 3 asmeniu laikytinos tik reliktinės *teeiniė*, *terāšai* tipo formas.

¹⁹ Pagal R. Jakobsono veiksmažodžio kategorijų klasifikaciją, žr. Jakobson R. SW, vol. 2, p. 135.

tys neakivaizdumo skiriamąjį požymį) ir to požymio neturinčios asmenuojamosios veiksmažodžio formos. Yra ir antras galimas sprendimo būdas, pasirinktas tritomėje „Lietuvių kalbos gramatikoje“ – įtraukti minėtą koreliaciją į nuosakos kategoriją, kaip daroma latvių, bulgarų, makedoniečių, albanų, estų, lyvių ir kt. kalbų gramatikose²⁰. Netiesioginė nuosaka, išskirta pagal netiesiogiai patirto (neakivaizdaus) veiksmo požymį, sudaro priešpriešą visoms kitoms nuosakoms kartu, bet ryškiausiai koreliuojama su tiesiogine, turinčia tokią pat laikų struktūrą. Nuosakos reikšmių hierarchija pavaizduota schemeje.

Neseniai pasiūlytas trečias sprendimo būdas – laikyti netiesiogiai patirtą veiksmą žyminčius dalyvius tiesioginės nuosakos formomis su nuliniiais pagalbiniais veiksmažodžiais. Jis grindžiamas šiais argumentais: 1) tarp tiesioginės ir netiesioginės nuosakos nesą reikšmių opozicijos; pastaroji neturinti diferencinio požymio; 2) dalyvis, kaip linksniuojamas žodis, modalumo žymėti negalįs; predikatinę funkciją jis gali atlikti tik su pagalbiniu veiksmažodžiu²¹. Pirmasis argumentas motyvuotas tuo, kad netiesiogiai patirtą veiksmą reiškiančius dalyvius visur galima pakeisti atitinkamomis tiesioginės nuosakos formomis. Tačiau išleidžiama iš akių atvirkštinės substitucijos ribotumas: veik. dalyviai gali pakeisti tiesioginės nuosakos formas tik tam tikrais atvejais, apibrėžtais jų modalinės neakivaizdumo reikšmės, kuri ir eina jų diferenciniu požymiu. Panašiai vientisiniai veiksmažodžio laikai beveik visur gali pakeisti sudėtinius, bet ne atvirkščiai²². Semantinės priešpriešos kaip tik ir nustatomos tarp toje pačioje pozicijoje einančių formų; priešingu atveju tarp jų turėtume papildomosios distribucijos santykį. Literatūrinėje kalboje plintanti neakivaizdumo priešpriešos neutralizacija nežymėto nario – tiesioginės nuosakos – naudai neabejotina, bet ji neneigia pačios priešpriešos, o tik paaiškina jos privatyvinį pobūdį. Antrajam

²⁰ Motyvus su lit. žr. aut. Net. nuos., p. 7–9.

²¹ Paulauskienė A. Lietuvių kalbos netiesioginės nuosakos (modus relativus) problema. – Kalbotyra, 1979, XXX (1), p. 66–67; Gr. kat., p. 156–157.

²² Kartais net reikalaujama (beje, pernelyg griežtai), kad morfologinės koreliacijos nežymėtasis narys paprastai galėtų atstoti žymėtąjį, plg. Dokulil M. OMP, s. 88 tt.

argumentui prieštarauja gerai žinomi kalbos faktai, visų pirma nominaliniai sakiniai ir veiksmažodinių vardažodžių funkcionavimas tiek lietuvių, tiek ir daugelio kitų kalbų veiksmažodžio paradigmosse įvairiais raidos laikotarpiais (užtenka prisiminti kad ir lietuvių k. tariamosios nuosakos 3 asmenį arba rusų k. būtajį laiką su buvusiais *-l-* dalyviais). Be to, įžiūrėti nulinį pagalbinį veiksmažodį prieš netiesiogiai patirtą veiksmą reiškiančių dalyvių neleidžia ta aplinkybė, kad jų iš viso neįmanoma supriešinti su dalyviais, turinčiais pagalbinį asmenuojamąjį veiksmažodį. Juk modalinę priešpriešą sudaro ne formos *jis buvo atėjęs: jis atėjęs* (tokia priešprieša yra sudėtinių laikų sistemoje, kur nulinė pagalbinio veiksmažodžio forma žymi esamąjį laiką), bet *jis buvo atėjęs: jis buvęs atėjęs*. Visai neturime su kuo koreliuoti suponuojamo nulinio pagalbinio veiksmažodžio prieš būt. dažn. ir būs. I. dalyvių (*mušdavęs, mušęs*) arba su jais sudarytų formų *būsiąs bemetąs / metęs; būdavęs mušamas / muštas; būsiąs mušamas / muštas*). Jau iš to matyti, kad trečiasis netiesioginio veiksmo reikšmės dalyvių interpretavimo būdas nepriimtinas.

Veiksmažodžio rūšys lietuvių kalbos gramatikose ir kituose darbuose dažniausiai skiriamos pagal tai, ar sakinio veiksniu eina veiksmažodžio žymimo veiksmo subjektas (veikiamoji rūšis), ar objektas (neveikiamoji rūšis)²³. Taip suprantama rūšies kategorija turėtų apimti tik objektinius, daugiausia tranzityvinius, veiksmažodžius. Tačiau į tai neatsižvelgiama, ir konstrukcijos su intranzityvinių veiksmažodžių dalyviais (pvz.: *jo gyvenama, jų atvažiuota*) paprastai skiriamos prieš neveikiamosios rūšies. Žinoma, skirtingai traktuoti rūšies atžvilgiu konstrukcijas *Taip nerašoma* ir *Taip negulima* lietuvių kalba neduoda pagrindo. Veiksmo santykis su objektu žymimas veiksmažodžių darybinėmis priemonėmis: pagal tai skiriame tranzityvinius ir intranzityvinius veiksmažodžius. Specifinis rūšies požymis, pagal kurį ir reikėtų apibrėžti šią kategoriją – veiksmo santykio su subjektu skirtingas žymėjimas veiksmažodžio formomis ir sintaksinėmis konstrukcijomis. Neveikiamosios rūšies formos lietuvių kalboje vartojamos tada, kai veiksmo subjektas reiškiamas netiesioginiais linksniais arba kai jis visai neišreikštas. Tad veiksmo subjekto nesutapimas su sakinio veiksnio ar dalyvio pažymimojo žodžio designatu yra skiriamasis neveikiamosios rūšies požymis, jos bendriausia gramatinė reikšmė. Ji įgalina nev. rūšies formomis nusakyti veiksmą arba nepriklausomai nuo subjekto, arba objekto atžvilgiu. Veikiamosios rūšies formos, kaip nežymėtas koreliacijos narys, paprastai nusako veiksmą subjekto atžvilgiu, tačiau periferiniais vartosenos atvejais (beasmeniuose, neapibrėžtai asmeniniuose sakiniuose) gali būti vartojamos ir be išreikšto subjekto. Tokia

²³ Plg. Jablonskis J. Rinktiniai raštai. – V., 1957, t. 1, p. 296; Sližienė N. Rūšies kategorija. – LKG, t. 2, p. 46; Paulauskienė A. Veiksmažodis. – LKM, p. 114–115; Gr. kat., p. 98.

pažiūra į rūšies kategoriją, kuria vadovaujamasi įvairių kalbų tyrinėjimuose²⁴, labiausiai atitinka lietuvių k. veiksmažodžio ypatybes. Ji apima visus veiksmažodžius (tranzityvinius ir intranzityvinius, sangražinius ir nesangražinius, asmeninius ir beasmenius), iš kurių veikiamajai rūšiai priskiriami tik tie, kurie turi formalius tos rūšies požymius. Neveikiamosios rūšies sudėtinės formos su es. ir būt. k. l. nev. dalyviais (pvz.: *jis yra | buvo | būdavo | bus mušamas*) sudaro priešpriešą veik. rūšies sudėtinėms formoms su veik. dalyviais (pvz.: *jis buvo | būdavo | bus bemušas; jis yra | buvo | būdavo | bus mušęs*) bei vientisinėms veiksmažodžio formoms (pvz.: *jis muša, mušė, mušdavo, muš*). Savaiame išsprendžiamas ir ne sykį diskutuotas klausimas dėl dalyvių formų interpretavimo tokiose konstrukcijose, kaip *Čia šunio bėgta; Kareivio rūsyje sėdima; Naktį gerokai palyta*. Pagal morfologinius ir minėtus sintaksinius-semantinius požymius jos neabejotinai priklauso neveikiamajai rūšiai²⁵.

Ar taip išskirtą rūšies kategoriją galima laikyti morfologine? Jeigu sutiksime, kad sudėtinės (analitinės) veiksmažodžio formos yra morfologinės, tai pripažinsime morfologinę rūšies raišką ir į tą klausimą turėsime atsakyti teigiamai. Be abejo, rūšies formų skiriamasis požymis yra ne tik semantinis, bet ir sintaksinis: rūšys skiriamos pagal semantinių ir sintaksinių vienetų santykio žymėjimą veiksmažodžio formomis. Tačiau tai nepaverčia pačios kategorijos sintaksine, lygiai kaip laiko, asmens ar nuosakos kategorijos nevirsta semantinėmis dėl to, kad jų skiriamasis požymis semantinis²⁶. Juk pagal sintaksinį skiriamąjį požymį apibrėžiama ir morfologinė būdvardžių giminės kategorija. Juoba nėra pagrindo lietuvių kalboje skirti dvi rūšies kategorijas: sintaksinę (asmenuojamų veiksmažodžių ir tariniu einančių dalyvių) ir morfologinę

²⁴ Pagal veiksmo subjekto ir sakinio veiksnio santykį veiksmažodžio rūšis skyrė jau Havránek B. *Genera verbi v slovanských jazycích*. — Praha, 1928, r. 1, s. 14–15; Hahn A. *Voice of non-finite verb forms in Latin and English*. — Transactions and Proceedings of the American Philological Association. Pennsylvania—Oxford, 1943, vol. 74, p. 275. Pastaruoju dešimtmečiu ši pažiūra naujai motyvuota (Холодович А. А. Залог. — В кн.: Категория залога. Л., 1970, с. 13) ir panaudota tiriant įvairių šeimų kalbas (Типология пассивных конструкций. Диатезы и залог. — Л., 1974 su lit., toliau — ТПК; Диатезы и залог: Тез. конф. — Л., 1975). Lietuvių kalbai ją pritaikė Geniušienė E. Dėl pasyvinės intranzityvinių veiksmažodžių formos. — *Kalbotyra*, 1972, t. 24 (1), p. 27–31; Диатезы и залог в современном литовском языке. — ТПК, с. 203–231; *Das Passiv des Litauischen und seine Verwendung*. — In: *Satzstruktur und Genus Verbi*. Berlin, 1976, S. 139–152.

²⁵ Plg. dar Sirtautas V. Dėl pasyvinių formų aktyvinės reikšmės. — *Kalbotyra*, 1970, t. 21 (1), p. 71–74.

²⁶ Sintaksine kategorija rūšį būtų galima laikyti tik atmetus jos būtiną raišką tam tikromis morfologinėms veiksmažodžių formomis. Pavyzdžiui, taip žiūri į rūšį V. Chakovskis, neveikiamajai rūšiai priskiriantis ir konstrukcijas su neapibrėžtais asmeniniais veiksmažodžiais, pvz.: *le. Stefana poslali na front; г. книгу отправили*. Храковский В. С. Пассивные конструкции. — ТПК, с. 20 сл., 43.

(kitų dalyvių)²⁷. Veikiamieji dalyviai supriešinti su neveikiamaisiais pagal tokį pat semantinio ir sintaksinio lygmens vienetų santykį, tiktai netarininio dalyvio pažymimasis žodis gali būti ne tik vardininko, bet ir kitų linksnių formos. Nei pagal formas, nei pagal rūšies reikšmę nev. dalyviai, einantys su pagalbiniu veiksmažodžiu, nuo netarininių dalyvių nesiskiria. Veik. ir nev. dalyvių formos ir reikšmės skirtumai sudaro morfologinį rūšies pamatą; remiantis tais skirtumais, į šią kategoriją įtrauktos ir veiksmažodžio vientisinės formos. Tad lietuvių, kaip ir kitų kalbų, rūšies kategorija yra vientisas gramatinis reiškinytis, realizuotas įvairias funkcijas turinčių dalyvių ir su jais koreliuojamų asmenuojamų veiksmažodžių formomis.

О МОРФОЛОГИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЯХ ЛИТОВСКОГО ГЛАГОЛА

Резюме

В статье дается характеристика внутренней структуры морфологических категорий глагола литовского языка и обсуждаются дискуссионные вопросы, связанные с их выделением. К морфологическим относятся те категории глагола, которые проявляются в противопоставлении рядов форм того же слова, т.е. категории лица, числа, времени, склонения и залога. Определяются дифференциальные признаки каждой категории, а также иерархия противопоставлений внутри категорий лица, времени и склонения, обладающих двух- или трехступенчатой структурой (см. табл. 1–3). Указывается на аспектуальный (в смысле классификации Р. Якобсона) характер семантики прошедшего многократного времени (а также так наз. начинательных времен) и особое положение косвенного склонения, которое противопоставляется всем другим склонениям и может рассматриваться в качестве отдельной категории очевидности. Морфологический характер категории залога, единой для причастий и образованных с ними сложных (аналитических) форм, мотивируется корреляцией последних с простыми формами внутри общей системы глагола.

²⁷ Taip siūlo Paulauskienė A. Gr. kat., p. 86–87.